

Тэма 7. ГІСТОРЫЯ ЕЎРАПЕЙСКІХ КАЛЯНДАРНЫХ СТЫЛЯЎ. СТАРАЖЫТНАГРЭЧАСКІ КАЛЯНДАР

Індаеўрапейская традыцыя складання календара

У побыце і культуры любога народа ёсць шмат з'яў, складаных па сваім гістарычным паходжанні, складу ўваходзячых у яе элементаў і разнастайнасці выкананых функцый. Адзін з самых яркіх і паказальных прыкладаў такога роду з'яў – каляндарныя звычкі, добра вядомыя кожнаму этнографу і фалькларысту, а ў сваіх знешніх праявах вядомыя наогул кожнаму. У апошні час ажывілася цікавасць да абрадаў, звычкаяў і павер'яў народаў Еўропы, і гэта не дзіўна, бо гэтыя традыцыі фармуюць культуру.

Каляндарныя звычкі еўрапейскіх народаў дзівяць, перш за ўсё, сваёй крайняй разнастайнасцю: святы і падрыхтоўка да іх, забабонныя забароны і магічныя абрады, варажба і прадказанні, пасты і ўрачыстыя трапезы, гульні і забавы, працэсіі і маскарады, падарункі і абрадавы фальклор, блазнаванні і набажэнствы, рытуальныя агні і рытуальныя купанні, культ святых і павер'і пра нячыстую сілу.

Гэтая сістэма каляндарных звычкаяў і абрадаў паддаецца класіфікацыі. Ёсць некалькі спосабаў класіфікацыі: напрыклад, класіфікацыя па сезонах: звычкі зімовага, веснавага, летняга, восеньскага цыклаў. Па сутнасці, усе каляндарныя звычкі і павер'і цесна звязаны з сельскай гаспадаркай, і ўсе яны маюць агульны сэнс і агульную мэту – у першую чаргу забяспечыць добры ўраджай збажыны і іншых культур, прыплод жывёлы, а таксама поспех ва ўсіх справах. Звычкі гэтыя распадаюцца на дзве катэгорыі, а значыць, і на два тэрміны: адны як бы падрыхтоўваюць атрыманне ўраджаю, а іншыя суправаджаюць яго атрыманне.

У самой народнай традыцыі ў многіх еўрапейскіх народаў захаваліся сляды больш архаічнага, двучленнага дзялення года: зіма–лет; вясна і восень займаюць пры гэтым месца толькі пераходных прамежкаў часу. У аснове падзелу на сезоны ляжыць не сама змена часоў года, а абумоўленая ёю цыклічнасць сельскагаспадарчых работ. Таму калі ўсё ж прыпрымішвацца дзялення каляндарных абрадаў на чатыры цыклы, то мы ўбачым, што гэтыя цыклы суправаджаюць падрыхтоўку вясновых палявых работ (зімовы цыкл), правядзенне гэтых работ (вясновы цыкл), ахову пасеваў (летні цыкл), збор ураджаю (восеньскі цыкл).

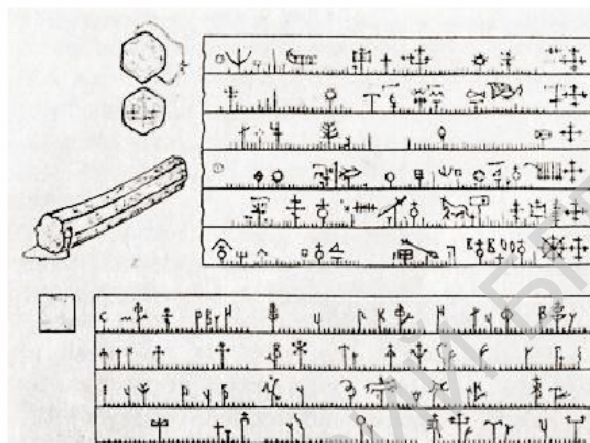
Менавіта святы і ёсць фокус, у якім засяроджваецца вялікая частка звычкаяў, абрадаў, павер'яў каляндарнага тыпу. Побач з каляндарнымі стаяць і сямейныя звычкі і абрады. Можна вылучыць таксама агульнаграмадзянскія звычкі і абрады, прафесійныя, якія належаць той ці іншай сацыяльнай (класавай, саслоўнай, канфесійнай) групе. Пад сямейнымі звычкаямі і абрадамі прынята разумець тыя, якія прымеркаваны да важнейшых сямейным падзей: шлюб (вясельныя абрады), нараджэнне дзіцяці (радзільныя і Хрэсьбіныя абрады), пахаванне і памінкі па памерлых членах сям'і.

Гістарычныя карані еўрапейскага календара

Працоўная дзейнасць чалавека заўсёды патрабавала ўмення вымяраць час. На ранніх этапах гісторыі, у перыяд збіральніцтва і палявання чалавек абмяжоўваўся самым прыблізным адлікам адрэзкаў часу, звязаных са зменай розных з'яў прыроды: чаргаваннем дажджоў і сухога часу, халодных і цёплых сезонаў, змены кірунку вятроў, з'яўленнем сезонных жывёл, паспяваннем пладоў, зменай дня і ночы і г. д. Напрыклад, кельты дзялілі год на халодны (ад свята Самхейн) і цёплы (ад свята Белтан) перыяды. Дзяленне года на дзве паловы існавала аж да першых стагоддзяў н. э. і ў старажытных германцаў. Дзяленне года на два перыяды – сонечны і дажджлівы – у старажытнасці існавала і ў іншых народаў Еўропы. Дзяленне года на два сезоны можна заўважыць у народных календарых да цяперашняга часу, напрыклад, у фінаў, аўстрыйцаў, балгараў, албанцаў і грэкаў.

Найбольш наглядным спосабам адліку адрэзкаў часу былі суткі з іх чаргаваннем і паўтаральнасцю дзён і начэй. Сувязь працоўнай дзейнасці чалавека з адлікам дзён, лічаць складальнікі манаграфіі «Каляндарныя звычкі і абрады ў краінах замежнай Еўропы», выявілася ў тым, што ў паняцце «дзень» уключалі толькі светлае (ад усходу сонца і да яго заходу) дзённы час (лац. dies), хоць было і паняцце аб каляндарных сутках. Лік дзён першапачаткова часцей за ўсё абмяжоўваўся пяццю (па ліку пальцаў на адной руцэ), у далейшым дзесяццю (па ліку пальцаў на двух руках) лікамі.

Развіццё гаспадарчай дзейнасці чалавека пацягнула за сабой вынаходства найстаражытных прыстасаванняў для адліку часу. Наколькі можна меркаваць аб самых старажытных календарых з Палінэзіі, Усходняй Афрыкі, Гвінеі, Паўночнай Сібіры і іншых рэгіёнаў, яны ўяўлялі сабой вузельчыкі, завязваць (або развязваць) на асаблівых шнурах або рамнях штодня. Да ранніх прыстасаванняў для адліку часу адносяцца і драўляныя календары, на якіх лік дзён адзначаўся засечкамі. Такімі календарамі, як гэта засведчана этнографамі, карысталіся многія плямёны ў Азіі, Афрыцы і Амерыцы; вельмі удасканаленую, складаную і значна больш пазнюю іх форму ўяўляюць сабой драўляныя брускі-календары, якія існавалі ў некаторых народаў яшчэ ў XIX ст. Хоць такая форма ўліку часу ў пэўных выпадках можа быць карысная і ў цяперашні час, у цэлым пачатковая стадыя вузельчыкавых і драўляных календароў з засечкамі адлюстроўвае той перыяд, калі адлік часу веўся ад адвольна ўсталяванай кропкі і па-за сувяззю з астранамічнымі з'явамі.

Рысунак 13. – Драўляны календар з засечкамі

Далейшае развіццё гаспадарчай дзейнасці чалавека, з'яўленне земляробства і жывёлагадоўлі патрабавала больш выразных кропак адліку часу, з дапамогай якіх можна было б вызначыць пачатак і канец асноўных перыядаў земляробчых і жывёлагадоўчых работ. Земляроб і жывёлавод павінны былі ведаць тэрміны набліжэння халадоў зімой, цёплых дзён – вясной, гарачых і засушлівых – улетку, вясenskіх дажджоў, час паспявання збажыны – восенню. Гэта давала магчымасць своєчасова падрыхтавацца да пасева, жніва, выпасу жывёлы і да іншых прац.

Сувязь календара з працоўнай дзейнасцю ярка выступае ў старажытных еўрапейскіх плямёнаў. Кельты, напрыклад, адлічвалі пачатак халоднага перыяду з часу прыходу жывёлы з пашы, а пачатак цёплага – ад выгану жывёлы. Гэтая патрэба спрыяла ўдасканаленню метадаў злічэння часу.

Відавочная паўтараемасць астранамічных з'яў дапамагчыма знайсці адзінкі для вымярэння інтэрвалаў часу. На цесную сувязь календара з цыкламі сельскагаспадарчых работ (перш за ўсё жывёлагадоўчых) паказваюць святы кельтаў. 1 лістапада спраўлялі Самхейн – свята, калі адзначалі прыход жывёлы з пашы і пачатак новага года. 1 мая здзяйснялі абрад Белган, падчас якога быдла перад выганам на пашу праводзілі праз дым ад вогнішчаў. Да пачатку лютага, калі ягняцца авечкі, ладзіцца свята Імболе, а 1 жніўня адзначалі дзень Лугнаса, здзяйсняючы абрад для атрымання добрага ўраджаю, прысвечаны богу Лугу (Лугдуну); дзень Лугнаса ў старажытных кельцкіх дакументах тлумачыцца як «час пачатку жніва». Пастаянныя даты кельцкіх святаў (хоць яны і дайшлі да нас у рымскай інтэрпрэтацыі) паказваюць на высокі ўзровень ведаў і распрацаванасць календара ў гэтага старажытнага еўрапейскага народа. Істотным пацвярджэннем гэтага з'яўляюцца ўказанні Плінія Старэйшага аб кельцкім календары, з якога вынікае, што кельты ўмелі карэктаваць свой месяцовы календар, праводзячы выпраўленне раз у трыццаць гадоў.

Дні раўнадзенства і сонцастаяння былі добра вядомыя старажытным еўрапейскім народам. Так, старажытныя германцы спраўлялі свята сярэдзіны зімы; у старажытнасці англічане адзначалі навагодняе свята 25 снежня. Святы швейцарцаў з 25 снежня па 6 студзеня носяць сляды старажытнага культу сонца. Дні сонцастаяння былі вядомыя старажытным фінам і іншым народам Еўропы. Язычнікі культу сонца быў шырока распаўсюджаны ў старажытнаславянскім свеце, дзе дні зімовага і летняга сонцастаяння былі добра вядомыя.

Старажытнагрэчаскі календар

Доўгі час у грэкаў не было адзінага календара, было некалькі падобных календароў – афінскі (Атыка), мілецкі (Іонія), эталійскі (Этолія), фесалійскі (Фесалія), беаційскі (Беоція), эпідаўрскі (Аргаліда). Пасля таго, як рымскі (юліянскі) календар стаў афіцыйным календаром хрысціянскай царквы, юліянскі календар з часам стаў выкарыстоўвацца грэкамі і стаў для іх асноўным, пры гэтым было пакінута іудзейскае летазлічэнне ад стварэння свету (даты «стварэння свету» усталёўваліся па сутнасці справы асобнымі буйнымі суполкамі), а таксама вызначэнне даты свята Уваскрэсення Хрыстова, Ушэсця Гасподняга, Дня Святога Духа.

Старажытнагрэчаскі календар – месяцова-сонечны календар, у якім гады складаліся з 12 месяцовых месяцаў па 29 і 30 дзён – усяго ў годзе было 354 дні з устаўкай, прыкладна раз у 3 гады, дадатковага месяца. Па меры ўпарадкавання календара быў уведзены 8-гадовы цыкл (актаэперыды), у якім месяц устаўляўся ў 3-м, 5-м і 8-м годзе (у Афінах яго ўвядзенне прыпісваюць Салону ў 594 годзе да н. э.). У 432 годзе да н. э. астраном Метонім прапанаваў больш дакладны 19-гадовы цыкл з 7 устаўнымі месяцамі, але гэты цыкл уваходзіў ва ўжытак павольна і так да канца і не прыжыўся.

У кожным горадзе быў свой календар з уласнымі назвамі месяцаў, прычым назвы нярэдка ўтвараліся ад святаў, якія ў гэтым месяцы спраўляюцца. Тэарэтычна месяц павінен быў пачынацца ў маладзік, але практычна гэта выходзіла далёка не заўсёды, так што прыходзілася адрозніваць «грамадзянскі маладзік» і «месяцовы маладзік». Пачатак года таксама быў розным: па афінскім календары год пачынаўся ў першы маладзік пасля летняга сонцастаяння, па беаційскім, які выкарыстоўваўся ў Фівах, – пасля зімовага сонцастаяння (г. зн., пачатак года прыкладна супадаў з нашым).

Рымская календарная сістэма

Прыведзеныя прыклады служаць указаннем на ўзровень астранамічных ведаў і стварэнне самастойных календарных сістэм у еўрапейскіх народаў задоўга да таго часу, калі Рым мог аказаць на іх сваё ўздзеянне. Тым не менш, вивучэнне развіцця і складання рымскай сістэмы злічэння часу надзвычай важна для гісторыі еўрапейскага календара. Яно важна, таму што шлях развіцця рымскага календара, параўнальна добра асветлены антычнай літаратурнай традыцыяй і эпічнымі дакументамі, у значнай ступені папаўняе лакуны ў апісанні шляху складання календароў іншых плямёнаў і народаў Еўропы. Можна меркаваць, што гэтыя народы, выпрацоўваючы сваю сістэму злічэння часу, у агульных рысах прайшлі тым жа шляхам. Бясспрэчна і тая акалічнасць, што рымская календарная сістэма ў канчатковым выніку ўдасканаліла і ўніфікавала дарымскія календары, аказаўшы нівеліруючы ўплыў не толькі на сістэму летазлічэння, але і на найменне асобных адзінак.

Рымскі каляндар прайшоў доўгі шлях развіцця, перш чым ён дасягнуў той сістэмы адліку часу, з якой пазнаёмліся народы раннесярэднявечнай Еўропы.

Найбольш старажытны з рымскіх календароў быў ва ўжыванні ў рымлян ў сярэдзіне VIII ст. да н. э. Яго ўвядзенне прыпісваюць першаму легендарнаму цару Ромулу ці ж адносяць да часу яго кіравання. Год быў падзелены на дзесяць месяцаў і складаўся з 304 дзён. Кожны месяц меў толькі парадкавы нумар, іншыя назвы у той час адсутнічалі, лік дзён у кожным з месяцаў у рымлян і іншых італійскіх плямёнаў быў розным: ён вагаўся ад 16 да 39.

Да канца VIII ст. да н. э. чатыры першыя месяцы года атрымалі назвы: сакавік (martius), красавік (aprilis), май (majus), чэрвень (junius). Астатнія шэсць месяцаў працягвалі захоўваць лікавыя абазначэння: quintilis – пяты, sextilis – шосты, september – сёмы, october – восьмы, november – дзевяты, december – дзясяты.

Тлумачэнне назваў, якія атрымалі чатыры першыя месяцы рымскага года, гэтак выразна гучаць у назвах месяцаў у многіх сучасных народаў, можна знайсці ў глыбінных пластах старажытнаіталійскай рэлігіі.

Сакавік, прысвечаны богу Марсу, займаў асаблівае месца. Гэта быў перыяд бурнага адраджэння сіл прыроды, перамогі цяпла і вясны. У адрозненне ад сакавіка назва «красавік» адбылася не ад імя бога, а ад дзеяслова arge – паказваць, выяўляць. Гэта тлумачыцца з'яўленнем усходаў раслін і нараджэннем маладняку. Па найбольш распаўсюджанай версіі, травень атрымаў сваю назву ад імя багіні Mai, былой ў рымлян адным з бажаствоў зямлі, урадлівасці, заступніцы жанчын. Звычайна лічыцца, што назва чэрвеня паходзіць ад імя багіні Юноны.

Вядома, што кельты пачылі час па колькасці начэй і што іх каляндар быў заснаваны на назіраннях за месяцам. Лік часу па ліку начэй вялі і старажытныя германцы. У англійскай мове дагэтуль прысутнічае назва адрэзка часу ў два тыдні – fort-night – «чатырнаццаць начэй», якія з'яўляюцца перахыткам месяцовага календара.

Далей адбылася рэарганізацыя рымскага календара ў VII ст. да н. э., антычная літаратурная традыцыя прыпісвала яе другому легендарнаму цару Рыма – Нуме Пампілію. Гэты каляндар даваў магчымасць амаль дакладнага адліку месяцавых месяцаў і набліжаўся да фіксацыі месяцовага года. Да дзесяці ўсталяваных «календаром Нумы» месяцаў былі дададзены ў канцы года студзень (januarius) і люты (februarius). Назва студзеня паходзіць ад лацінскага слова janua – «уваход» або ад імя бога Януса. Назва лютага – першага вясновага месяца ў Рыме – адбываецца ад слова februus, якім пазначалі адмысловую прыгаду для рытуальнага ачышчэння, і адпаведнага яму дзеяслова februare – чысціць. У лютым звычайна пачыналіся вясновыя палявыя работы.

Недасканаласць месяцовага календара Нумы, разыходжанне яго года з сонечным трапічным годам (г. зн. прамежкам часу паміж двума паслядоўнымі вясновымі раўнадзенствамі) стала неўзабаве відавочнай. Была парушана прамая сувязь паміж святамі, галоўнымі з якіх у рымлян былі аграрнымі і павінны былі супадаць з сезоннымі з'явамі прыроды, і календаром, які павінен быць узгаднены з рухам сонца, а не месяца.

Спроба ўзгадніць месяцовы год з сонечным была прынята ў Рыме толькі ў сярэдзіне 5 ст. да н.э. Раўнанне трапічнага, сапраўды сонечнага года з месяцовым наткнулася на цяжкую для рымлян таго часу задачу: цэлы лік месяцавых месяцаў не ўкладваўся ў адзін сонечны год. Многія даследчыкі мяркуюць, што ўдасканаленне календара было запазычанае рымлянамі ў грэкаў і егіпцян. Але і такі пераход да месяцова-сонечнага календара апынуўся не зусім удалым. Бо гэта прывяло да ўстанаўлення занадта доўгага года, пры якім з'явы натуральнага сонечнага года хутка адыходзілі назад. Недасканаласць гэтага календара была прыкметна пры правядзенні святкаванняў. Яны не прыпадалі ўжо на той час года, якім павінны былі адпавядаць.

Расчучыя змены ў рымскім часазлічэння адбыліся ў часы Юлія Цэзара. Гэта быў сонечны каляндар. Год пачынаўся зараз не 1 сакавіка, а 1 студзеня. Студзень быў першым месяцам пасля зімовага сонцастаяння, пачаткам падаўжэння дня, «уваходу сонца ў новае рэчышча». Месяц «Quintilis» быў перайменаваны ў гонар Юлія Цэзара ў ліпень (julius). І такое летазлічэнне было прынята называць Юліянскім. Ён быў прыняты ва ўсіх краінах Еўропы ў 325 г. н. э., дзе была хрысціянская царква. Вялікдзень пастанаўлі адзначаць у нядзелю пасля першай вясновай поўні. Таму пасха з'яўляецца «рухомым» святам.

Сфера прымянення юліянскага календара пашыралася па меры распаўсюджвання хрысціянства. Англічане, французы, іспанцы, італьянцы, немцы і многія іншыя еўрапейскія народы ўспрынялі лацінскія назвы. Але пранікненне лацінскіх назваў месяцаў не было татальным.

Рымляне далі назвы дзён тыдня ў многіх еўрапейскіх мовах. Але лацінскае паходжанне найменняў дзён тыдня было не адзіным. У славянамоўных краінах за большасцю дзён тыдня захаваліся парадкавыя славянскія назвы. У Скандынаўскіх краінах і ў Англіі ёсць дні, названыя па імені старажытных скандынаўскіх бажаствоў: Ціу, Ватана, Тора, Фрэйі, напрыклад, англійская Tuesday, шведскі torstag, англійская Friday, шведскі fredag. Назва «субота» (ад д’урэйскага «саббат» – канец працы, адпачынак, спакой) у многіх мовах замацавалася як назва штогоднівага свята, выцесніўшы назву, тую, што паходзіла ад імя Сатурна.

У 1582 г. папам Рыгорам восьмым былі прыняты меры па ўвядзенні рэформаў у юліянскі каляндар. Гэтыя рэформы вярталі на правільную каляндарную дату (21 сакавіка) дзень вясновага раўнадзенства. Такі каляндар стаў звацца грыгарыянскім, а сама сістэма «новым стылем».

З прыняццем хрысціянства ў многіх краінах рабіліся спробы суаднесці біблейскую храналогію з існуючымі каляндарнымі сістэмамі і вызначыць дакладную дату нараджэння Ісуса Хрыста. У 525 г. рымскі манах Дзянісій Малы вызначыў, што Хрыстос нарадзіўся ў 753 г. ад заснавання Рыма, або ў 284 г. эры Дыяклетыяна. З цягам часу гэта сістэма летазлічэння («наша эра») зацвердзілася ў краінах Заходняй і Цэнтральнай Еўропы.

У Візантыйскай імперыі распрацавана летазлічэнне «ад стварэння свету» (пачатак – 5508 г. да н. э.), год пачынаўся 1 верасня (так званая канстанцінопальская эра). З хрышчэннем Русі ў канцы X ст. ва ўсходніх славян распаўсюдзіўся візантыйскі каляндар, аднак за пачатак года браўся дзень 1 сакавіка. Розніца ў паўгода паміж старажытнарускім і візантыйскім каляндарамі выклікала існаванне на Русі 2 асноўных сістэм летазлічэння: сакавіцкай (рускі год адстае ад візантыйскага на паўгода) і ўльтрасакавіцкай (рускі год абганяе візантыйскі на паўгода). Вераснёўская сістэма (канстанцінопальская эра) спачатку на Русі ўжывалася мала. Зберагліся сляды знаёмства ўсходніх славян з іншымі сістэмамі летазлічэння: антыяхійскай эрай (кропка адліку – 01.09.5968 г. да н. э.), александрыйскай эрай (25.03.5493 г. да н. э.), балгарскай эрай (5504 г. да н. э.) і інш. Маскоўскі царкоўны сабор 1492 г. паставіў лічыць пачаткам года 1 верасня.

Сучасны сонечны каляндар (грыгарыянскі) быў створаны ў 1582 і прыняты рымскім папай Рыгорам XIII, і ў розных краінах уведзіўся ў розны час. Даўжыня года ў ім складае 365,2425 сутак. Пры гэтым дні 5–14.10.1582 г. былі выкінуты з календара. Розніца паміж грыгарыянскім і юліянскім календарамі ў XVI–XVII стст. складала 10, у XVIII ст. – 11, у XIX ст. – 12, у XX–XXI ст. – 13 сутак. У Беларусі грыгарыянскі каляндар дзейнічаў да 1796 г., і дзейнічае пасля 1 лютага (14 лютага) 1918 г. (таксама ўводзіўся на акупаваных германскімі войскамі тэрыторыях).

Такім чынам, у гісторыі развіцця летазлічэння народаў Еўропы было вядома шэсць каляндарных стыляў (раждзесценскі, студзеньскі, сакавіцкі, благавешчанскі, пасхальны, вераснёўскі), якія называюцца афіцыйнымі і пачыналіся з: 25 снежня, 1 студзеня, 1 сакавіка, 25 сакавіка, Пасха, 1 верасня. Гэта значыць, што ў пэўныя перыяды жыцця народаў прымаўся розныя традыцыйны пачатку Новага года / лета, што было характэрна і ўсходнім славянам. Асабліва добра зафіксавана ў беларускім фальклоры, як найбольш архаічным і кансерватыўным, адлюстраванне розных каляндарных еўрапейскіх стыляў. Найбольш гэта праявілася ў валачобнай паэзіі. А валачобна-паэтычны каляндар (народны каляндар у валачобных песнях) беларусаў – феноменальная з’ява ў свеце. У ім адлюстраваліся не толькі афіцыйныя стылі, але і неафіцыйныя, якія, магчыма, неабходна лічыць спробай нашых продкаў у адшуканні аптымальных сродкаў летазлічэння.

? Пытанні і заданні

1. Чым адрозніваюцца юліянскі і грыгарыянскі календары?
2. Калі было прынята новае грыгарыянскае летазлічэнне:
 - а) 15 кастрычніка 1582 г.
 - б) 21 лютага 1620 г.
 - в) 18 красавіка 1540 г.
 - г) 30 верасня 1567 г.
3. Знайдзіце тэкст валачобнай песні «Ідзём, пайдзём», прааналізуйце, які гадавыя святы ўзгадваюцца ў ёй. Складзіце спіс хранімаў (свят і прысвяткаў), што ўпамінаюцца ў гэтым песні. Вызначыце каляндарны час, у які яны святкуюцца. Напрыклад: Святыя Саракі – 22 сакавіка, ...
4. Прааналізуйце табліцу каляндарных стыляў у дадатку 2.